

ТОЛЕРАНТНІСТЬ І «HATE SPEECH» В ІНФОРМАЦІЙНУ ЕПОХУ

Ю. РАЗМЕТАЄВА
*кандидат юридичних наук,
асистент кафедри теорії держави і права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)*

«Hate speech», або «мова ненависті» («мова ворожнечі»), – це спосіб вираження, який завжди зачіпає складні та чутливі питання, передусім питання толерантності та недискримінації. Вона, як зазначається, прагне підірвати ідеали демократії, оскільки «закликає прихильників нетолерантно та негуманно ставитися до груп людей, як до недостойних прав людини і гідності за своєю природою» [1, 842]. Як визначається мова ненависті? Найпоширеніші трактування цього терміна включають такі варіанти: форма мови, яка порушує основні права людини; публічні висловлювання, які поширюють, провокують, стимулюють або виправдовують ненависть, дискримінацію чи ворожість стосовно певної суспільної групи; висловлювання, що сприяють загальній атмосфері нетерпимості, яка робить більш імовірними атаки проти суспільних груп; систематичні промови, спрямовані на прояв агресії щодо людини або групи осіб за ознакою раси, етнічного, національного, культурного походження, віросповідання, сексуальної орієнтації, гендерної ідентичності, фізичного та психічного здоров'я; форми вираження, які є поширенням, провокуванням, стимулюванням або спробою виправдати будь-яку форму ненависті, стереотипи чи дискримінацію; створення негативних стереотипів щодо певних соціальних груп; самовираження з елементами заперечення принципу рівності всіх людей у правах; форми загрозливих чи образливих виразів на основі ідентифікаційних характеристик та ін.

Загальноприйнятого визначення мови ненависті немає, хоча у міжнародних і національних правових актах можна натрапити як на дефініції, так і на критерії розпізнавання мови ненависті. Так, у ст. 19 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (далі – Пакт) стверджується, що кожна людина має право безперешкодно дотримуватися своїх поглядів, право на вільне їх вираження, хоча воно обмежене «повагою до чужих прав або репутації» або «охороною державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення». Однак, відповідно до ст. 20 Пакту, будь-який виступ на користь національної, расової чи релігійної ненависті, що являє собою підбурювання до дискримінації, ворожнечі або насильства, повинен бути заборонений законом [2]. У частині 1 ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) встановлено, що кожен має право на свободу вираження поглядів.

© Ю. Разметаєва, 2016

Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів. При цьому у ч. 2 ст. 10 Конвенції передбачено, що здійснення цих свобод, оскільки воно пов'язане з обов'язками та відповідальністю, може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету та безсторонності суду [3]. Тобто певні форми мови ненависті можуть бути виведені з-під захисту фундаментальних прав.

Одне з найчастіше використовуваних, базових формулювань стосовно змісту мови ненависті дається у Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи № 97 (20) щодо «мови ненависті». Остання визначається як «всі форми вираження, які поширюють, розпалюють, підтримують або виправдовують расову ненависть, ксенофобію, антисемітизм та інші форми ненависті, викликані нетерпимістю, в тому числі нетерпимістю, що виявляється у формі агресивного націоналізму та етноцентризму, дискримінації та ворожості щодо меншин, іммігрантів та осіб, що за своїм походженням належать до іммігрантів» [4]. У такому форматі мова ненависті охоплює не тільки власне мову, а й зображення, відео, дії, застосовується не тільки щодо груп осіб, а й до окремих людей. Крім того, в документі наголошується, що такі форми вираження можуть мати більш сильний і руйнівний вплив у разі поширення через засоби масової інформації (далі – ЗМІ), а необхідність боротьби з ними є ще більш актуальною в ситуаціях напруженості та під час війни й інших форм збройних конфліктів.

Поняття «мова ненависті», за А. Вебер, охоплює, перш за все, «розпалювання расової ненависті або, інакше кажучи, ненависті, спрямованої проти осіб або груп осіб з мотивів їхньої расової належності; розпалювання ненависті з релігійних міркувань, до якого може бути прирівняне розпалювання ворожнечі на підставі відмінностей між віруючими та невіруючими; розпалювання інших видів ненависті, викликаних нетерпимістю, які виявляються у формі агресивного націоналізму та етноцентризму» [5, 8–9]. Ці чотири випадки (за ознаками релігії, раси, національності, етнічної приналежності) не вичерпують форм ненависті та нетерпимості, але представляють мотиви, що трапляються найчастіше.

Мова ненависті є частиною мови як такої, однак має негативне забарвлення, зокрема сильний емоційний відтінок. Як пише В. Савончак, «сама по собі мова не може бути ворожою чи доброзичливою; це лише суб'єктивна оцінка» [6, 36]. Як вважає Е. Ларіна, «інтолерантність і її складові (ненависть, агресія) – соціалізовані емоції й пов'язані з конфліктами соціальної дійсності. Так, ненависть – емоція з яскраво вираженою негативно-оцінною конотацією (відраза, ворожість, злість) при зіткненні з відмінною системою цінностей, ідентичністю, культурою. Об'єктом ненависті є Чужий, і його сторонність соціально зумовлена набором певних ознак (інша раса, етнічна група, партія тощо)» [7, 55]. Нетолерантне та дискримінаційне ставлення, яке виражається мовою ненависті, зазвичай відповідає двом характеристикам: 1) використання розрізняювальних ознак та 2) ідентифікація особи або групи осіб як «Чужого/Іншого». Згодом це ризикує перетворитися на таке розмежування ідентичностей, що передбачає маркування

особи або групи як не-людей, як таких істот, з якими можна робити що завгодно, які не заслуговують гуманного ставлення і поводження.

У мові ненависті часто експлуатується тема потенційної загрози, ворожості адресата/адресатів вираження. Як зазначається, «носії деяких соціальних ідентичностей з метою досягнення групової єдності створюють та експлуатують соціальні уявлення про негативний образ колективного Іншого, що становить пряму загрозу. В таких випадках типово має місце асиметрична репрезентація ідентичностей в наративі (ми – цивілізація, а вони – дике плем'я; ми – істинно віруючі, а вони – сектанти)» [8, 52]. У такому разі прихильники мови ненависті отримують, принаймні у власних очах, ніби-то моральне право на нетолерантне ставлення як ті, що підтримують правильні цінності та/або перебувають на форпостах людства, яке протистоїть варварству та темряві.

В окремих випадках мова ненависті займає такий пласт у звичайному мовленні, що у суспільстві утворюється культура нетолерантності, виникають, так би мовити, діалекти ворожечі. Приміром, Г. Яворська пише про виникнення «мови війни», «мови протистояння і ненависті», що використовується під час збройних конфліктів. Причому остання, порівняно з «мовою миру», очікувано переважає, а також отримує додаткові аргументи на свою користь [9, 104]. Слід зазначити, що ситуація конфлікту чи не єдина, в якій мова ненависті може бути корисною, принаймні для розрізнення «свій» – «чужий», від якого може залежати відвернення більш серйозного ураження прав людини, ніж те, що відбувається при використанні ненависницьких форм вираження. Приклад України показує, що гібридний конфлікт із потужною інформаційною складовою передбачає нові виклики для правових засобів відсічі, балансування прав і співвідношення легального та легітимного.

Розвиток сучасного світу, перш за все його інформатизація та глобалізація, впливає на проблему толерантності. Відбувається просування різноманітності, відкритості, полегшується доступ до будь-яких відомостей, стираються кордони. Еволюція мережевих комунікацій надала нові способи спілкування та форми вираження, зокрема не лише за допомогою слів, а й зображень, звуків, анімації. Легкий доступ та користування, інтуїтивний графічний інтерфейс розширили коло осіб, які можуть висловлюватися публічно та суттєво збільшили їх потенційну аудиторію. При цьому, хоча інформація передається через комунікаційні мережі з використанням фізичних носіїв і, теоретично, може бути відслідкована, зробити це набагато важче, ніж у випадку з висловлюванням на мітингу чи в друкованих ЗМІ.

Усі ці речі можуть працювати і на користь загальнолюдським цінностям, і на шкоду. Вони залишаються ефективними і тоді, коли використовуються для розповсюдження мови ненависті. Так, Інтернет містить величезну кількість «сайтів ненависті» (hate sites), тобто онлайн-майданчиків, на яких зібрані матеріали дискримінаційного, часто навіть екстремістського характеру. Як зазначає К. Рінг, «мова ненависті на сайтах ненависті – тільки перша з двох частин проблеми. Друга полягає у тому, що расово, етнічно або релігійно заряджена мова ненависті також часто з'являється у популярних соціальних медіа, таких як YouTube, Facebook, Twitter, Yahoo! та Google Groups» [10, 3]. Потужні можливості бути підключеним до мереж, як у прямому сенсі, так і в значенні майже безперервного перебування в інформаційному полі, принаймні поверхового знання

основних подій та новин, змінили спосіб спілкування. І багато у чому за це відповідають соціальні медіа. Водночас природа цих медіа, створення певного кола з'єднань та інтересів, стрімка індивідуалізація контенту, налаштування подання відомостей з урахуванням особистих вподобань тощо справляють ефект перебування всередині скляного купола: за напівпрозорими стінами – особливий світ із мікрокліматом і відчуттям того, що тут є все необхідне й важливе. Соціальні мережі здатні сприяти спрощенню сприйняття інформації та кластеризації суспільства, тому мова ненависті знаходить у них благодатний ґрунт.

Небезпека мови ненависті полягає також у тому, що вона здатна творити суспільство нетолерантності у найширших масштабах. Скажімо, російські ЗМІ створили реальність, наповнену «розп'ятими хлопчиками», затаврували українську армію «фашистами» та «карателями», прославляючи насильство з боку терористів та сепаратистів і засуджуючи – з боку українських військ. Тут можна було б пригадати відомі історичні приклади, коли представники ЗМІ понесли за такі дії сувору відповідальність. А можна пригадати не такі віддалені в часі рішення Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд), зокрема у справі «Сюрек проти Туреччини (по. 1)», де суд відзначив «явний намір затаврувати іншу сторону конфлікту шляхом використання таких ярликів», як «фашистська турецька армія», «реакційні фашисти», «вбивча банда», «наймані вбивці імперіалізму», що творять «різанину», «звірства» та «масові вбивства» [11]. У цій справі він дійшов висновку, що з причин нагальної суспільної потреби та з урахуванням меж розсуду національних органів, втручання було пропорційним, мало на меті законні цілі та, відповідно, ніякого порушення ст. 10 Конвенції не було, тобто подібна мова ненависті не захищена правом на свободу вираження.

Однак український ефір наповнений мовою ненависті не тільки з російсько-го боку. І не лише завдяки тим українським ЗМІ, що транслюють передачі про «київську хунту» та «карателів-нацгвардійців», а й тим, хто не соромиться в епітетах щодо агресора, представників певної нації або суспільних груп як всередині країни, так і за її межами. Для цього є причини, однак чи не слід тримати на думці, що вороги є ворогами не тому, що вони росіяни, а тому, що розв'язали проти українців війну? Де починається та межа, за якою мова відчаю перетворюється на мову ненависті? І де межа для перетворення мови ненависті на культуру нетолерантності?

Мова ненависті розглядається як серйозна проблема, оскільки вона може завдавати уражень правам людини. Вона небезпечна і внаслідок того, що може призвести до фізичного насильства та загибелі людей. При цьому встановлення фактів, які можна кваліфікувати як мову ненависті, ускладнюється, як зазначається, тим, що висловлювання подібного типу не обов'язково містять вислови, що виражають «ненависть» або емоції. «Мова ненависті» може бути замаскована у висловлюваннях, які видаються, на перший погляд, раціональними та слушними [5, 9–10]. У встановленні мови ненависті виявляються дві проблеми: 1) кваліфікувати певні форми вираження як мову ненависті (ускладнюється відсутністю визначення; можливо за допомогою низки критеріїв, які, однак не універсальні, а конкретно-ситуативні); 2) кваліфікувати відповідні форми вираження як такі, що не захищені правом на свободу вираження.

Допоміжною ознакою може слугувати той факт, що мова ненависті не має власної цінності та не несе ніякого сенсу, крім вираження ненависті до певної

групи, особливо в тих випадках, коли застосовується, щоб спровокувати насильство. Отже, нею не охоплюються випадки суспільного дискурсу з чутливих питань, спроби переосмислення минулого або пропозиції обговорити речі, що викликають відторгнення у частини соціуму.

Щоб боротися з мовою ненависті, потрібно визначити межі, за якими допустиме обмеження свободи вираження та інших основних прав, межі, за якими починається порушення міжнародних правових актів і національного законодавства. Однак зробити таке розмежування вельми складно. Так, у практиці ЄСПЛ можна натрапити на критерії проведення різниці між формами вираження, які не є толерантними, однак захищені правом на свободу вираження, і тими, на які цей захист не поширюється. У відомій справі «Ербакан проти Туреччини» Суд зазначив, що толерантність і повага до рівної гідності всіх людей становлять основу демократичного плюралістичного суспільства. Отже, в деяких демократичних суспільствах може бути визнано за необхідне застосувати санкції або заборони щодо будь-яких форм вираження, які поширюють, підбурюють, заохочують або виправдовують ненависть, засновану на нетерпимості, за умови, що це відповідає законній меті [12].

При цьому декілька прав, які однаковою мірою захищаються Конвенцією, можуть конкурувати одне з одним. Право на свободу вираження може бути обмежене правом на свободу думки, совісті та релігії, правом на повагу до приватного життя, заборонаю всіх форм дискримінації. Межа між наведеними правами дуже тонка. Прикладом зіткнення прав може бути справа шведського пастора О. Гріна, який у 2003 р. виступив із проповіддю, що засуджувала гомосексуалізм як «абсолютно неприродне явище та глибоку ракову пухлину в усьому суспільстві» і наміри дозволити укладати юридично визнані партнерства. За ці слова, які місцева газета опублікувала на його прохання, пастор був засуджений до 30 днів арешту відповідно до шведського законодавства проти мови ненависті. Однак його випадок викликав широку дискусію про застосовність цього законодавства. Голоси на захист стверджували, що переслідування О. Гріна показує, як свобода слова та свобода віросповідання перебувають під нападом з боку уряду, який занадто прагне захистити права меншин. Сам пастор акцентував увагу на тому, що своїм виступом не ставив мети завдати кому-небудь образи, а лише передав біблійний погляд на гомосексуалізм, й обмеження його у правах означає «неможливість навчати всьому, що говорить Біблія», а в подальшому – проповідувати про інші речі. У 2005 р. Верховний Суд Швеції виправдав пастора, дійшовши висновку, що хоча він порушив закон і гарантована Конституцією свобода вираження думок та свобода релігії не захищає його, проте він підпадає під захист Конвенції, яка має вищу юридичну силу. Крім того, зважаючи на практику ЄСПЛ, рішення про засудження пастора ймовірно не буде підтримано судом і не буде визнано пропорційним [13].

Слід згадати про те, що і для конкретних суспільств, і для світової спільноти деякі теми є дуже болісними, а тому їх захист від мови ненависті є більш безперечним, ніж в інших питаннях. Приміром, у справі «Гароді проти Франції» ЄСПЛ підтвердив, що заперечення Голокосту є однією з форм мовлення, яка не має ніякого захисту відповідно до ст. 10 Конвенції. Р. Гароді написав книгу «Основні міфи ізраїльської політики», в якій заперечував деякі історичні факти про Голокост та «остаточне рішення єврейського питання», заперечував злочини

проти людяності. Суд дійшов висновку, що це було не історичним дослідженням у пошуках істини, а спробою реабілітувати націонал-соціалістичний режим і звинуватити жертв Голокосту у фальсифікації історії. Заперечення злочинів проти людяності, таким чином, визнавалося однією з найважчих форм расового наклепу та розпалювання ненависті до євреїв, заперечення або переписування цього типу історичного факту – серйозною загрозою для громадського порядку, несумісною з демократією і правами людини, основоположними цінностями Конвенції [14]. Тому притягнення Р. Гароді до відповідальності національними інституціями було визнано цілком законним.

Дві основні позиції щодо правового регулювання мови ненависті шляхом захисту чи заборони певних її форм виражені в американському та європейському законодавстві. Перша підтримує точку зору, що виключення такої мови з правового поля не дає можливості належного обговорення та вивчення проблемних питань, що нетолерантність у вираженні, хоч і шкідлива, є тією ціною, яку суспільство сплачує заради забезпечення свободи слова. Друга обстоює необхідність розумних і пропорційних обмежень свободи вираження заради рівності, недискримінації та співіснування у мультикультурному суспільстві.

У законодавстві США більшість форм мови ненависті перебуває під захистом, а спроби накласти на неї обмеження зазвичай відкидаються Верховним Судом. Така мова повинна викликати насильство або шкоду, перш ніж буде вважатися злочином. Деякі форми вираження не підпадають під захист, а саме загрози та «бойові слова» (мова, яка, найімовірніше, залучить когось до бійки, нанесе особисту травму, як-то особисті образи, і яка не є невід'ємною частиною вираження певних ідей). Якщо хтось виголосить расові епітети під час палких суперечок з іншою особою, він не буде мати захисту Першої поправки до Конституції США. Якщо ж хтось напише такі самі слова на плакаті та вийде на протест, це буде проявом ненависті, але не буде підпадати під одну з незахищених категорій. Мова може використовуватись як засіб розпалювання ненависті, тому не мати законодавчого захисту. Приміром, коли хтось підпалює хрест навпроти подвір'я афроамериканської родини, це не буде забороненим способом продемонструвати політичну ідеологію (які б асоціації з діями Ку-клукс-клану не викликали подібні дії), якщо тільки не буде доведено злочинного наміру загрозувати такій родині. Прихильники особливого захисту свободи слова переконані, що боротися, наприклад, із расистськими висловлюваннями треба за допомогою боротьби з расизмом, а заборона їх як мови ненависті може вдарити по невинних.

У 2011 р. Верховний Суд США у справі «Снайдер проти Фелпса» дійшов висновку, що релігійна громада церкви Уестборо мала право на пікет під час поховання солдата, виступаючи з плакатами «Бог покарав нашу країну», «Геї потраплять до пекла», «Ці смерті – божа кара за толерантність до геїв», «Спасибі Господу за вбитих солдат» [15]. Це викликало велику дискусію про межі свободи слова, свободи зборів та віросповідання, закріплених у Першій поправці до Конституції США. Частково суспільна думка, як і думка деяких суддів у процесі розгляду, опинилася на боці А. Снайдера (батька загиблого), який стверджував, що дії пікетувальників заподіяли йому серйозний емоційний стрес, що близькі просто хотіли гідно, з повагою поховати його сина і що є інші, цивілізовані способи висловлювати свою думку, не завдаючи моральної шкоди та болю людям на приватному похороні. Але частина суспільства, зокрема й ЛГБТ-організації,

проти яких виступає ця досить одіозна релігійна громада, стали на бік Ф. Фелпса (церковного лідера) та його церкви, стверджуючи, що покарання за дії пікетувальників будуть означати зазіхання на фундаментальні свободи, перш за все – свободу слова.

Чому такого ж висновку дійшов Верховний Суд США? По-перше, представники церкви не порушили законодавчих вимог до проведення подібних зборів (заздалегідь повідомили про наміри пікетувати похорон місцеву владу, перебували на громадській землі, дотримувалися всіх інструкцій поліції). По-друге, незважаючи на те, що А. Снайдер міг бачити верхівки плакатів у день похорону, він не міг прочитати, що було на них написано, поки не побачив новини, в яких показали подробиці пікету. Нарешті, по-третє, на думку більшості суддів, хоча слово як потужний засіб впливу може спонукати людей до дії та заподіяти сильний біль, має бути забезпечений захист навіть образливих слів у зв'язку з обговоренням суспільно значущих питань для того, щоб не обмежувати можливості для відкритої дискусії з цих питань, щоб не заглушити цю дискусію. Слід додати, що, хоча А. Снайдер і програв процес, його судові витрати компенсували за рахунок пожертв людей з усієї країни, коли один із лідерів суспільної думки закликав провести таку кампанію.

Ускладнення регулювання мови ненависті в інформаційну епоху спричиняє пошук шляхів для онлайн-вираження, зокрема перенесення їх до американської юрисдикції. Як було прогнозовано понад десятиріччя тому, з розширенням співпраці європейських країн з боротьби з мовою ненависті в Інтернеті, Америка, ймовірно, стане притулком для мови ненависті. Це буде викликано як наявністю вже укорінених американських сайтів в Європі, так і статусом Америки як привабливої домівки для європейських сайтів, що уникають європейських обмежень на висловлювання [16, 829].

Навіть у правових системах із доволі абсолютистською доктриною свободи вираження точаться дискусії навколо необхідності більш жорсткого реагування на мову ненависті. Дж. Волдрон, автор праці «Шкода від мови ненависті», висуває аргументи на користь заборони такої мови, яку в інших країнах традиційно карають сильніше, посилаючись на те, що, по-перше, права, надані мовцеві-агресорові Першою поправкою до Конституції США, готовий захищати радше ліберальний споглядач, аніж об'єкт агресії, по-друге, принципова причина для регулювання полягає не так у захисті адресатів мови ненависті від образи, як в охороні інклюзивного характеру суспільства, яке повинно поважати гідність кожного зі своїх членів [17]. При цьому акцентовано увагу на потребі законодавчого регулювання досить обмежених категорій мови ненависті, передусім наклепу, письмових, групових висловлювань.

Європейські закони містять різні формулювання, що стосуються мови ненависті, та встановлюють переважно більш жорстку відповідальність. Так, законодавство Польщі, Угорщини та Чехії передбачає відповідальність за заперечення комуністичних звірств. У Німеччині встановлено покарання за вираження, що ображає чи принижує суспільні групи та верстви населення, заборонено нацистську символіку і висловлення підтримки відповідних поглядів, а також висловлювання, що принижують пам'ять померлого. У Швейцарії незаконними вважаються навіть принизливі жести. Законодавство Данії передбачає відповідальність за вираження і поширення расової ненависті. Законодавство Франції

містить кримінальну відповідальність за підбурювання до расової дискримінації, ненависті або насильства на основі походження або належності до етнічної, національної, расової чи релігійної групи. У Нідерландах законодавчо заборонено публічні умисні образи, участь в усному, письмовому чи іншим чином вираженому підбурюванні до ненависті на підставі раси, релігії, сексуальної орієнтації або особистих переконань.

Прихильники подібного європейського регулювання мови ненависті (онлайн чи оффлайн форм) виступають за часткову або повну її заборону. Серед аргументів не лише фізична шкода, а й негативний психологічний вплив на людину та суспільство. Крім того, як зазначається, така риторика уражає свої цілі, особливо дітей. Клімат, який допускає розпалювання ненависті, також економічно несприятливий для уразливих груп, як, приміром, жінки. Нарешті, нездатність захистити жертв розпалювання ненависті створює культуру, що сприяє насильству стосовно жінок, меншин і членів ЛГБТ-спільноти [10, 37].

Також звучать аргументи щодо необхідності толерувати мову ненависті, оскільки законодавство з її контролю створює небезпеку для свободи слова і застосування надмірного примусу, що може призвести до припинення висловлення будь-яких непопулярних ідей. Законодавчі положення щодо недопущення мови ненависті потенційно містять ризик зловживання ними та криміналізації певних форм. Неодмінно будуть спроби маніпулювати такими законами для того, щоб припинити чи монополізувати дискусію. Ймовірніше за все, також спроби застосувати граничні для прав людини заходи, що виправдовуються потребами протистояти тероризму. Обмеження мови ненависті – це одночасно спокуса визначити те, що недопустиме для публічного обговорення. І таке обмеження може швидко стати інструментом для припинення будь-якої критики та заглушення невдоволених голосів.

Терміном «мова ненависті» часто спекулюють – і тоді вона стає небезпечним знаряддям у руках цензора, який втілюється зазвичай у публічній владі. Для останньої бажання заборонити якісь форми вираження дуже давнє, майже природне. Цензуру важко дозувати, тому часто ми опиняємося перед вибором: або бути цілком за неї, або цілком проти. При цьому патерналістське прагнення захистити громадян від негативного впливу пропагандистських кампаній, які здобувають відгук у суспільстві та пригнічують раціональне мислення, виводячи на передній план емоційне, може перетворитися на переслідування за висловлювання ідей. То чи повинні ми бути захищеними від поганіших і дурніших самих себе? Або ми повинні мати широкі можливості для свідомого відстоювання будь-яких переконань?

Ще один небезпечний момент регулювання полягає у тому, що законодавство проти мови ненависті може обернутися проти тих, хто від неї страждає. А зв'язок між застосуванням законів, спрямованих проти такої мови, та підвищенням рівня толерантності в суспільстві не такий очевидний, особливо, якщо це суспільство переживає конфлікт. Наприклад, українці за останні роки змінили ставлення до багатьох речей, як унаслідок прямої агресії, так і через інформаційні загрози. У нашому суспільстві, як сніжний ком, наростає нетерпимість і ненависть. Ці почуття посилюють ЗМІ та лідери громадської думки. Дійсно, втриматися доволі важко. Дописи в соціальних мережах на кшталт «ніякої терпимості до цих нелюдей» або «толерантність повинна закінчуватися там, де по-

чинаються цинічні, безжальні тварюки», з'являються не на порожньому місці. Часто їх пишуть обурені люди на хвилі емоційних переживань. Інше питання, як розмежувати висловлювання тих осіб, хто відчуває ненависть (у якусь мить чи під впливом конкретних подій), і тих, хто свідомо веде пропаганду, бреше, підбурює до насильства та користується всіма засобами, щоб сіяти ненависть. Мова ненависті, як було сказано вище, може перетворити суспільство на царину нетерпимості, розділити людей на «свій» – «чужий» або, ще гірше, «людина» – «недолюдина». А коли ти виключаєш когось із людського роду, неважливо – особу чи соціальну групу, залишається один крок до виправдання будь-яких дій стосовно них. Тому ще одне запитання: як визначити момент, коли слід втручатися, щоб не допустити такого? Тим паче, ми можемо побачити, наскільки короткий шлях від, здавалося б, мирного співіснування до непримиримої ворожнечі. І як швидко змивається наліт цивілізації як з окремої людини, так і з великої частини соціуму.

Крім теоретиків, які обстоюють точку зору, що мова ненависті не повинна бути законодавчо забороненою, є ті, хто стверджує, що в інформаційну епоху таке поле для свободи вираження, як Інтернет, не повинне регулюватися, тому що він є особливим простором (extraspacial), і жодна держава не має або не може мати суверенітету в екстериторіальному кіберпросторі [1, 819]. У світлі цифровізації багатьох держав юрисдикційні проблеми характерні не лише для регулювання мови ненависті. Як зазначається, здатність даних подорожувати на великі відстані з метою обміну інформацією між комп'ютерами у мережі є дивним технологічним досягненням, а характер інфраструктури Інтернету робить важким визначення відповідної юрисдикції щодо онлайн-випадків мови ворожнечі [10, 95]. Наприклад, у спорі між американською компанією Yahoo! та французькою організацією Ligue Internationale Contre le Racisme et l'Antisémitisme, яка бореться з інтолерантністю та ксенофобією, федеральний окружний суд США заявив, що Франція не має права вимагати, щоб Yahoo! заборонив користувачам доступ до інтернет-аукціону з продажу нацистської атрибутики, який був організований на сайті Yahoo! у Франції [18]. Хоча контент завантажувався і проглядався у Франції, американський суд дійшов висновку, що він не підпадає під дію французького законодавства щодо заборони мови ненависті онлайн.

Проблеми «притулку» мови ненависті можна уникнути двома способами: спробувати заблокувати доступ до одіозного контенту з інтернет-браузерів у певній країні або докласти зусиль до регіонального та багатостороннього регулювання Інтернету [16, 784]. Другий спосіб більш ефективний для запобігання мові ненависті та включає мультиюрисдикційний підхід, однак, по-перше, загрожує надмірним регулюванням децентралізованих мереж, які саморозвиваються, і, по-друге, не надто реальний, оскільки узгодити єдине розуміння стандартів та виробити механізм їх застосування за такого різноманіття відповідних національних законів і підходів до питань свободи вираження й толерантності майже неможливо.

Навіть у системах, у яких єдність стандартів забезпечується беззаперечно визнаними правовими актами та судовою практикою, є розходження у розумінні допустимих і пропорційних заходів щодо ненависницьких форм вираження.

У 2015 р. ЄСПЛ у справі «Делфі АС» проти Естонії» дійшов висновку, що притягнення комерційної організації (власника порталу новин), до помірної відповідальності за відсутність негайної реакції на розміщення під статтею коментарів, що явно містять мову ненависті та заклики до насильства, не було непропорційним обмеженням свободи вираження, гарантованої ст. 10 Конвенції. Це був перший випадок, коли ЄСПЛ розглянув скаргу про відповідальність за коментарі, зроблені користувачами на сайті. Компанія-заявник, яка управляє новинним порталом, запущеним на комерційній основі, скаржилася, що вона була притягнута до відповідальності національними судами за образливі коментарі, опубліковані її читачами під однією зі статей. При цьому компанія-заявник видала образливі коментарі через шість тижнів після їх публікації [19]. Однак висновок Суду містить велику кількість застережень, зокрема: він наголосив на явно незаконному характері коментарів (очевидне розпалювання ненависті та підбурення до насильства), факті комерційної основи та професійного керування новинним порталом, недостатності заходів, вжитих компанією-заявником для негайного усунення коментарів і забезпечення реальної перспективи того, щоб автори таких коментарів були притягнуті до відповідальності, та помірності санкції (компенсація моральної шкоди позивачу у розмірі, еквівалентному 320 євро). Тобто рішення Суду, з урахуванням підкреслення ним оцінки конкретних аспектів справи, має обмежено застосовний характер. Зокрема, воно не стосується коментарів у соціальних мережах. Відночас він зазначив, що автоматичної системи блокування коментарів через використання у них мови ненависті у вигляді образливих слів недостатньо.

Застосувати аналогічні вимогам до традиційних ЗМІ правила до мови ненависті онлайн не вдасться. До того ж спокуса врегулювати її вживання через законодавчі заборони та цензуру стикається із гнучкими, цифровими засобами протидії та уникнення. Як зазначається, альтернативним способом боротьби проти мови ненависті є «політика мовного реформування, цілеспрямовані зміни у вживанні певних мовних одиниць і граматичних форм». Остання має на меті позбутися у суспільстві расової, соціальної, гендерної й правової нерівності, зокрема за допомогою заміни негативно-оцінних слів і сполук на нейтральні означення-евфемізми [20, 386–387]. Хоча розроблення і застосування толерантної, вільної від дискримінації та ненависті мови почалося кілька десятиріч тому, деякі позитивні результати вже спостерігаються (наприклад, вживання займенників для позначення особи у форматі він/вона, використання фемінітивів тощо). Антиподом мови ненависті тут може вважатися «недискримінаційна» або «інклюзивна» мова. На висловлення О. Сабан, «інклюзивна мова – та, яка не принижує, не ображає, не відкидає, не групує людей за існуючими стереотипами на основі їх статі, расової приналежності чи проблем зі здоров'ям. Вона покликана показувати усіх людей як активних членів суспільства. Інклюзивну мову рекомендують використовувати для заміщення сексистських, расистських чи гомофобних інвективів, а також будь-яких інших слів, які можуть викликати почуття образи» [21, 122]. Водночас розповсюдження подібних форм вираження та зміна мовних звичок для протидії мові ненависті залишається проектом віддаленого майбутнього.

Потрібно звернути увагу на те, що зростаючий вплив інформаційної складової у сучасних, переважно гібридних, конфліктах перетворює мову ненависті на потужну зброю.

Як пише Л. Мазука, «використання мовних та культурних відмінностей у спекулятивних політичних інтересах може загрожувати стабільності суспільства та національній безпеці» [22, 53]. Г. Яворська наголошує, що умови конфліктів сприяють «створенню нового дискурсу війни та ненависті, спрямованого на руйнування існуючих і формування нових інтерпретаційних і смислових механізмів сприйняття дійсності» [9, 103]. Дискурс конфлікту стає тут всеохоплюючим, а мова ненависті проникає в усі види комунікацій. Крім того, до використання ненависницьких форм висловлення долучаються великі гравці (держави), які застосовують потужні механізми пропаганди.

Так, зазначається, що не завжди просто відрізнити спонтанні процеси мовотворчості й формування конфліктних і конфліктогенних різновидів дискурсу від цілеспрямованих маніпуляцій цими ж засобами. Нелегко й відповісти на питання про те, якими тут мають бути «антидоти», як можна протидіяти мові ворожнечі в умовах воєнних дій [20, 380]. Конфлікт загострює проблему мови ненависті та застосування ефективних, швидких й одночасно законних способів протидії.

Вказується, що індоктринація, яка готує послідовників для війни на ґрунті ненависті, ефективна незалежно від того, відбувається комунікація через очні зустрічі або через Інтернет. Повідомлення і його потужність «дегуманізувати зовнішню групу» однакові, незалежно від того, передається воно через звукові чи електромагнітні хвилі [1, 842]. Водночас дослідження російсько-українського протистояння показують, що рейтинг суспільної довіри вище у тих ЗМІ, що транслюють повідомлення через комунікаційні мережі, ймовірно, внаслідок способу залучення цільової аудиторії через Інтернет та зменшення перегляду контенту випадковим споживачем [8, 89]. Крім того, аудиторія неросійських соціальних мереж, як Facebook та Twitter, менш вразлива для російських інформаційних спецоперацій, ніж аудиторія ВКонтакте й Однокласники [8, 90]. Це підтверджує, що позитивний потенціал комунікаційних мереж розгортається при меншому їх контролі з боку держави та дотриманні корпоративних правил, які враховують необхідність боротьби з гострими формами мови ненависті.

Таким чином, в інформаційну епоху проблематика толерантності та мови ненависті отримує новий розвиток завдяки можливостям і ризикам цифрових технологій, зміні способів комунікації, виникненню специфічного дискурсу конфлікту, глобалізаційним процесам. Відсутність загальноприйнятих визначення, критеріїв розпізнавання та стандартів протидії мові ненависті ускладнюється різними доктринами щодо свободи вираження і дискусіями про повну або часткову заборону певних форм вираження, а також питаннями юрисдикції та розбіжністю законодавчого регулювання у національних правових системах.

Відвернення негативного впливу мови ненависті може бути засноване на правових або позаправових (освітніх, культурних, політичних, лексичних) рішеннях. Особливої гостроти набуває боротьба з ненависницькими формами вираження у сучасних конфліктах, зважаючи на їх гібридний характер та впливову інформаційну складову. Для того щоб зусилля з протидії деяким онлайн та оффлайн формам висловлення мали успіх, потрібні скоординовані зусилля усіх учасників (держав, корпорацій, соціальних груп та організацій, індивідів),

розуміння природи відкритих суспільств і комунікаційних мереж, їх саморегулятивного потенціалу, пошук ефективних засобів реагування на мову ненависті, поєднаний із безперервним дослідженням соціальних відносин та ідентичностей, заохоченням відповідальних медіа-практик.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Tsesis A. Hate in Cyberspace: Regulating Hate Speech On the Internet / A. Tsesis // San Diego L. Rev. – 2001. – Vol. 38. – P. 817–874.*
2. *International Covenant on Civil and Political Rights, (of 16 December 1966, entered into force 23 March 1976) G. A. res. 2200A (XXI), U. N. Doc. A/6316 (1966), 999 UNTS. 171.*
3. *Council of Europe, European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, as amended by Protocols Nos. 11 and 14, 4 November 1950, ETS 5.*
4. *Recommendation No. R (97) 20 of the Committee of Ministers to member states on «Hate Speech». Adopted by the Committee of Ministers on 30 October 1997.*
5. *Вебер А. Навчальний посібник з проблематики «мови ненависті» / А. Вебер ; пер. з англ. Східно-Європейського Інституту Розвитку; за заг. ред. О. М. Павліченка. – К. : Тютюкін, 2010. – 96 с.*
6. *Савончак В. Я. Мова ворожнечі у ЗМІ: до дискусії про поняття / В. Я. Савончак // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер.: Соціальні комунікації. – 2011. – № 968. – Вип. 3. – С. 35–41.*
7. *Ларіна Е. В. Інтолерантність як категорія політичного дискурсу / Е. В. Ларіна // Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського. Лінгвістичні науки. – 2010. – № 10. – С. 53–59.*
8. *Пушкар В. Соціальні ідентичності та їх зв'язок із прикордонними конфліктами / В. Пушкар, О. Малишева // Стратегії трансформації і превенції прикордонних конфліктів в Україні : зб. аналітичних матеріалів – Л. : Галицька видавнича спілка, 2015. – С. 50–135.*
9. *Яворська Г. Мова як складник конфлікту / Г. Яворська // Media Studies. Междисциплинарные исследования медиа : матер. науч.-практ. конф. – Харьков : Харьковский нац. ун-т им. В. Н. Каразина, 2016. – С. 103–107.*
10. *Ring C. E. Hate Speech in Social Media: An Exploration of the Problem and Its Proposed Solutions / C. E. Ring // Journalism & Mass Communication Graduate Theses & Dissertations. – University of Colorado at Boulder, 2013. – 161 p.*
11. *Sürek v. Turkey (No. 1) [GC], No. 26682/95, ECHR 1999-IV.*
12. *Erbakan v. Turkey, No. 59405/00, ECHR, 6 July 2006.*
13. *Judgment of the Supreme Court of Sweden, Case No. B 1050-05, issued in Stockholm on 29 November 2005.*
14. *Garaudy v. France (dec.), No. 65831/01, ECHR 2003IX.*
15. *Snyder v. Phelps, 562 U. S. 443 (2011).*
16. *Van Blarcum C. D. Internet Hate Speech: The European Framework and the Emerging American Haven / C. D. Van Blarcum // Wash. & Lee L. Rev. – 2005. – Vol. 62. – P. 781–830.*
17. *Waldron J. The Harm in Hate Speech / J. Waldron. – Harvard : Harvard University Press, 2012. – 292 p.*
18. *Yahoo! Inc. v. La Ligue Contre Le Racisme et L'Antisemitisme, 145 F. Supp. 2d 1168, 1180 (N. D. Cal. 2001) & 169 F. Supp. 2d 1181, 1194 (N. D. Cal. 2001), aff'd, 379 F.3d 1120 (9th Cir. 2004, rehearing en banc granted, 399 F.3d 1010 (9th Cir. 2005), rev'd and remanded, 433 F.3d 1199 (9th Cir. 2006).*

19. *Delfi AS v. Estonia*, No. 64569/09, ECHR, June 16, 2015.
20. Яворська Г. Мова війни як складова конфлікту (шляхи трансформації українського медійного ресурсу) / Г. Яворська // Стратегії трансформації і превенції прикордонних конфліктів в Україні : зб. аналітичних матеріалів. – Л. : Галицька видавнича спілка, 2015. – С. 366–398.
21. Сабан О. В. Інклюзивна мова як засіб реалізації принципу толерантності / О. В. Сабан // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – 2013. – Вип. 33. – С. 121–123. – (Серія: «Філологічна»).
22. Мазука Л. І. Досвід Швейцарії у забезпеченні толерантного співіснування етнічних груп / Л. І. Мазука // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 1 (6). – С. 53–58.

REFERENCES

1. Tsesis A. Hate in Cyberspace: Regulating Hate Speech On the Internet, *San Diego L. Rev.*, 2001, pp. 817–874.
2. International Covenant on Civil and Political Rights, (of 16 December 1966, entered into force 23 March 1976) G. A. res. 2200A (XXI), U. N. Doc. A/6316 (1966), 999 UNTS. 171.
3. Council of Europe, European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, as amended by Protocols Nos. 11 and 14, 4 November 1950, ETS 5.
4. Recommendation No. R (97) 20 of the Committee of Ministers to member states on «Hate Speech». Adopted by the Committee of Ministers on 30 October 1997.
5. Veber A. *Navchalnyi posibnyk z problematyky «movy nenavysti»* [Textbook on Hate speech], Kyiv, 2010.
6. Savonchak V. Ia. *Mova vorozhnechi u ZMI: do dyskusii pro poniattia* [Hate speech in the media: the debate about the concept], *Visnyk Kharkivskoho nats. un-tu im. V. N. Karazina*, Kharkiv, 2011, no. 968, vol. 3, pp. 35–41.
7. Larina E. V. *Intolerantnist yak katehoriia politychnoho dyskursu* [Intolerance as a category of political discourse], *Naukovyi visnyk Pivdenoukrainskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. K. D. Ushynskoho*, 2010, no. 10, pp. 53–59.
8. Pushkar V., Malysheva O. *Sotsialni identychnosti ta yikh zviazok iz prykordonnyimi konfliktamy* [Social identities and its relationship to border conflicts], *Stratehii transformatsii i preventsii prykordonnykh konfliktiv v Ukraini: zbirka analitychnykh materialiv*, Lviv, 2015, pp. 50–135..
9. Yavorska H. *Mova yak skladnyk konfliktu* [Language is a component of the conflict], *Media Studies. Mezhdystsyplynarnye yssledovanyia medya: mater. nauch.-prakt. konf.*, Kharkiv, Kharkivskiy nats. un-t im. V. N. Karazyna, 2016, pp. 103–107.
10. Ring C. E. *Hate Speech in Social Media: An Exploration of the Problem and Its Proposed*, Journalism & Mass Communication Graduate Theses & Dissertations, University of Colorado at Boulder, 2013.
11. *Sürek v. Turkey* (No. 1) [GC], No. 26682/95, ECHR, 1999.
12. *Erbakan v. Turkey*, No. 59405/00, ECHR, 2006.
13. *Judgment of the Supreme Court of Sweden*, Case No. B 1050-05, issued in Stockholm on 29 November 2005.
14. *Garaudy v. France* (dec.), No. 65831/01, ECHR, 2003.
15. *Snyder v. Phelps*, 562 U. S. 443, 2011.
16. Van Blarcum C. D. *Internet Hate Speech: The European Framework and the Emerging American*, *Wash. & Lee L. Rev.*, 2005, pp. 781–830.
17. *Waldron J. The Harm in Hate Speech*, Harvard, 2012.

18. Yahoo! Inc. v. La Ligue Contre Le Racisme et L'Antisemitisme, 145 F. Supp. 2d 1168, 1180 (N. D. Cal. 2001) & 169 F. Supp. 2d 1181, 1194 (N. D. Cal. 2001), aff'd, 379 F.3d 1120 (9th Cir. 2004), rehearing en banc granted, 399 F.3d 1010 (9th Cir. 2005), rev'd and remanded, 433 F.3d 1199, 2006.
19. Delfi AS v. Estonia, No. 64569/09, ECHR, 2015.
20. Yavorska H. Mova viyny yak skladova konfliktu (shlyakhy transformatsiyi ukrayins'koho mediynoho resursu) [The language of war as a component of the conflict (the ways of transforming Ukrainian media resource)], *Stratehiyi transformatsiyi i preventsiyi prykordonnykh konfliktiv v Ukraini. Zbirka analitychnykh materialiv*, Lviv, 2015, pp. 366–398.
21. Saban O. V. Inkluzyivna mova yak zasib realizatsiyi pryntsypu tolerantnosti [Inclusive language as a means of implementing the principle of tolerance], *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiya»*, 2013, vol. 33, pp. 121–123.
22. Mazuka L. I. Dosvid Shveysariyi u zabezpechenni tolerantnoho spivisnuvannya etnichnykh hrup [The experience of Switzerland in ensuring tolerant coexistence of ethnic groups], *Stratehichni priorytety*, 2008, no. № 1 (6), pp. 53–58.

Разметаєва Ю. С. Толерантність і «hate speech» в інформаційну епоху

Анотація. У статті розглядається зв'язок толерантності та мови ненависті з урахуванням специфіки інформаційної епохи. Визначаються характеристики неавтономних форм вираження, такі як негативно-оцінний, емоційний характер, відсутність власної цінності та дискусійного потенціалу, використання розрізняювальних ознак, ідентифікація через ворожість, дегуманізація.

Розглядаються питання культури нетолерантності, виникнення діалектів ворожнечі, ризику ураження прав людини, впливу інформатизації та глобалізації світу на проблему толерантності, двоїстість наслідків еволюції мережеских комунікацій.

Окреслюються варіанти правового регулювання мови ненависті з огляду на європейську та американську доктрини, їх переваги та недоліки. Встановлюються особливості правових рішень для онлайн чи оффлайн форм вираження з урахуванням екстериторіального характеру мереж і проблем юрисдикції. Акцентується увага на використанні мови ненависті як зброї у гібридних конфліктах.

Ключові слова: толерантність, мова ненависті, інформаційна епоха, інформаційне суспільство, свобода вираження думки.

Разметаева Ю. С. Толерантность и «hate speech» в информационную эпоху

Аннотация. В статье рассматривается связь толерантности и языка ненависти с учетом специфики информационной эпохи. Определяются характеристики ненавистнических форм выражения, таких как негативно-оценочный, эмоциональный характер, отсутствие собственной ценности и дискуссионного потенциала, использование различительных характеристик, идентификация через враждебность, дегуманизация.

Рассматриваются вопросы культуры нетерпимости, возникновения диалектов вражды, риски нарушения прав человека, влияние информатизации и глобализации мира на проблему толерантности, двойственность последствий эволюции сетевых коммуникаций.

Очерчиваются варианты правового регулирования языка ненависти в свете европейской и американской доктрины, их преимущества и недостатки. Устанавливаются особенности правовых решений для онлайн или оффлайн форм выражения с учетом экстерриториального характера сетей и проблем юрисдикции. Акцентируется внимание на использовании языка ненависти как оружия в гибридных конфликтах.

Ключевые слова: толерантность, язык ненависти, информационная эпоха, информационное общество, свобода выражения мнения.

Razmetaeva Yu. Tolerance and «Hate Speech» in the Information Age

Summary. The article deals with the relations of tolerance and hate speech within the context of information age. Author identifies the features of hateful forms of expression, such as negative-evaluative and emotional character, lack of value and of discussion potential, use of distinguished traits, identification through hostility, and dehumanization.

Article discusses the issues of culture of intolerance, the hate dialects occurrence, the risks of human rights damage, the impact of information and globalization of the world on the tolerance, the ambivalence of consequences of the network communications evolution.

Author outlines the options of hate speech regulation in the light of the European and American doctrines, highlights their advantages and disadvantages. Legal solutions for online or offline forms of expression need to consider the extraterritorial nature of networks and problems of jurisdictions. A specific attention paid to the use of hate speech as a weapon in the hybrid conflicts.

Key words: tolerance, hate speech, information age, information society, freedom of expression.